

TANJA TOROPAINEN

Typografian vaikutus yhdyssubstantiivien oikeinkirjoitukseen Agricolan teoksissa

1. Johdanto

Vanhan kirjasuomen yhdyssanoista puhuttaessa on tapana luonnehtia sanojen yhteen ja erikseen kirjoittamista epäsäännölliseksi ja epäjohdonmukaiseksi. Tekstien perusteella ei ole mahdollista hahmottaa oikeinkirjoitussääntöjä, mikä on sikäli ymmärrettävää, että kirjakielen tietoinen normittaminen ja yhdenmukaistaminen alkoivat oikeastaan vasta 1800-luvulla. Sanojen yhteen ja erikseen kirjoittaminen tuntuu jokseenkin sattumanvaraiselta, koska samankin sanan kirjoitusasu vaihtelee – jopa samalla sivulla. Varioivaa vaihtelmaa lisää myös se, että vanhoissa teksteissä, esimerkiksi Mikael Agricolan teoksissa, monet nykykielen vakiintuneet yhdyssanat esiintyvät ainakin joissakin konteksteissa liitosanoina, esim. *maailman piiri*, *myllyn kivi*, *neulan silmä*, *silmän räpäys*, *vasken seppä*.

Agricolan tekstejä luetaan yleensä toimitettuina versioina, joissa eivät näy kaikki alkuperäisen tekstin ominaisuudet. Oma käsitykseni yhdyssanojen ortografian sattumanvaraisuudesta on osittain muuttunut, kun olen lukenut Agricolan teokset näköispainoksista. Kokonaiskuvan saamiseksi olen tarkkaillut tietoisesti yhdyssanojen ja niitä vastaavien liittomuotoisten rakenteiden käyttöä monesta eri näkökulmasta: kirjoitusasu, yleisyys, jakautuminen eri sanaluokkiin jne. Yhdyssanojen kirjoittamista ohjaa nähdäkseni tarkoituksellisuus, vaikka yhteen kirjoittamisen periaate ei toteudukaan teoksissa systemaattisesti. Jos oikeinkirjoitusta tarkastelee kaikkien yhdyssanojen ja yhdyssanamaisten rakenteiden osalta, se vaikuttaa sekavalta, mutta sanaluokittain tarkasteltuna luokkien ja sanaryhmien väliltä paljastuu eroja ja myös tarkoituksellisia ratkaisuja.

Verbien, adjektiivien ja adverbien luokkiin vaihtelu näyttää Agricolan teoksissa kuu-luvan. Näinhän on nykykielessäkin (vrt. esim. *irtisanoa* ~ *irti sanoa*, *sanoa irti*; *pahanmakuinen* ~ *pahan makuinen*; *nurinpäin* ~ *nurin päin*; huomaa myös partisiippimuotojen ja teonnimien vaihteleva oikeinkirjoitus *edellä oleva* mutta *silmäänpistävä*, *poissaolo*

mutta *poissa oleminen*).¹ Substantiivien luokassakin on Agricolalla vaihtelua, mikä osittain johtuu siitä, että sanasto ei vielä ollut kaikilta osin vakiintunutta. Toisaalta vaihtelua selittää se, että yhdyssanojen ohella teksteissä esiintyy myös liittomuotoisia lekseemejä jopa samoista käsitteistä (ks. liittosanoista Agricolan teoksissa Toropainen 2015, 55–56, 57–58). Kuitenkin juuri substantiivien sanaluokassa, substantiivin nominatiivimuodolla tai yhdysosamuodolla (jatkossa myös: perusmuodolla) alkavien yhdyssubstantiivien ryhmässä, on nähtävissä pyrkimys kirjoittaa lekseemin muodostavat kokonaisuudet yhteen yhdyssanoiksi. Tällaisten yhdyssanarakenteiden esiintymiä on Agricolan teoksissa noin 5 700, joista alle seitsemän prosenttia (377 kappaletta) on erikseen kirjoitettuja.

Varhaisin Agricolan kielen tutkimus keskittyi ortografiaan ja fonologiaan (Ojansuu 1909, Rapola 1965; jossain määrin myös Ahlqvist 1871 ja Jännes 1886). Tutkijat olivat kiinnostuneita äännehistoriasta, ja tutkimuskohteena oli etenkin äänneiden ja kirjainten vastaavuus. Runsaasta ortografisesta tutkimuksesta huolimatta Agricolan teosten yhdyssanojen yhteen ja erikseen kirjoittamisesta ei ole erillistä tutkimusta. Yhdyssanojen ortografiaa on syytä tarkastella sanaluokittain, sillä eri sanaluokkiin kuuluvat sanat saavat erilaisia määritteitä ja muodostavat erilaisia syntaktisia lausekkeita. Tässä artikkelissa käsittelem sellaisen yhdyssubstantiivien ortografiaa, joiden määriteosana on substantiivin nominatiivimuoto, yhdysosamuoto tai lekseeminä esiintymätön nominivartalo. Tällaisten sanojen yhtymä on luontaisesti yhdyssana osien yhteen ja erikseen kirjoittamisesta riippumatta, sillä suomessa ei esiinny vastaavaa kaksisanaista syntaktista rakennetta (Koivisto 2013, 329–330). Tutkimuksen kohteena ovat erikseen kirjoitetut perusmuotoisella yhdysosalla alkavat yhdyssubstantiivit. Tavoitteenani on osoittaa, että osien erikseen kirjoittamiseen on usein selvä typografinen peruste. Erikseen kirjoittamiselle on löydettävissä myös kielellisiä perusteluita, mutta nekin kietoutuvat monesti kirjan painatuksessa tehtyihin tietoisin typografisiin ratkaisuihin. Ortografian vaihtelua ei näin ole järkevää pitää epäjohdonmukaisuutena, huolimattomuutena tai suoranaisena virheenä.

2. *Agricolan teosten typografia*

Kaikki Agricolan teokset painettiin Tukholman kuninkaallisessa kirjapainossa, ja kirjanpainajana toimi Amund Laurentsson (Lauritsanpoika). Teokset noudattavat saksalaisen renessanssitypografian mallia ja perustuvat pohjoissaksalaisiin, luterilaisiin esikuviin (Havu 1994, 105). Teoksissa on käytetty painokirjaimina uusia goottilaisia kirjainmuotoja, etenkin schwabachia, ja kirjojen sivuja koristavat monenlaiset katseenvangitsijat, kuten koristeinitiaalit, vinjetit ja ornamentit. Joissakin teoksissa on lisäksi runsaasti raamatullisia kuvia (Perälä 2007, 20–25, 33–35). Agricolan teosten typografiaa ja painoasua on luonnehdittu rauhalliseksi ja yksinkertaisen kauniiksi, ja varsinkin 1540-luvulla ilmestyneitä

1 Nykykielen yhteen ja erikseen kirjoittamista koskevista normeista on sovittu vähitellen. Monet normeista on muotoiltu ja vakiinnutettu vasta 1900-luvun aikana. (Ks. esim. Kanervämäki 1996.)

kirjoja voidaan pitää painoasultaan erityisen harkittuina ja huoliteltuina (Havu 1994, 107, 125; Perälä 2007, 110, 156).

Painotyössä tasapainoiltiin sommittelun ihanteiden ja taloudellisen tehokkuuden välillä. Kumpaakin tavoitetta edisti julkaisujen esteettinen periaate, suorakaiteen muotoinen suljettu painopinta, joka kulki tasaisesti sivun yli ja jota korostettiin latomalla teksti hyvin tiheästi. Myös kuvat ja teksti ladottiin mahdollisimman tiiviisti yhteen. Kaiken kaikkiaan painopintaa pyrittiin käyttämään mahdollisimman tehokkaasti. Teosten tekstikuva perustui vaakasuorien linjojen hallitsemaan symmetriaan. Tasainen oikeasuora oli typografian ihanteena. Agricolan aikana sivuille alettiin jättää aiempaa enemmän vaaleita pintoja, ja Agricolan teoksissa marginaalit olivat usein leveitä. Lisäksi lukujen loppuun ja otsikoiden ympärille jätettiin tyhjää tilaa ja usein tekstimassoja muotoiltiin esimerkiksi niin, että pitkien otsikoiden kirjainkoko pieneni ja rivit lyhenivät rivi riviltä. Usein lukujen viimeisen sivun tai itsenäisten pikkukappaleiden teksti sai alaspäin suippenevan tai maljamaisen muodon. (Perälä 2007, 26, 27, 36, 44.)

Anna Perälä (2007) on Agricolan teosten painoasua koskevassa tutkimuksessaan osoittanut, että teosten typografia muuttui vuosien kuluessa. Ensimmäinen iso muutos tapahtui Rukouskirjan (1544) ja Uuden testamentin (1548) jälkeen. Aiemmissa teoksissa vallinnut symmetrinen, hyvin tiivis, harmoninen ja harkittu painoasu muuttui Käsikirjassa (1549) moninaisemmaksi ja räväkämmäksi. Moninaisuus näkyy muun muassa siinä, että teksti ei aina kulje tasaisesti painopinnan yli. Ladonnassa on käytetty myös useita kirjainkokoja, ja otsikot ja kappaleet on erotettu rivivälein. Käsikirjan tavoin painoasu on myös Messussa (1549) eloisa, vaihteleva ja jopa levoton. Sen sijaan Piinan (1549) ulkoasu on eleetön, ja Piinassa pääteksti juoksee tasaisesti. Piinan painoasu ikään kuin ohjaa hilyntymään ja keskittymään tekstiin. (Perälä 2007, 70–129.)

Seuraava typografian muutos tapahtui Psaltrarissa (1551). Muutos näkyy varsinkin kuvien sommittelussa sivulle. Kun aiemmin teksti ja kuvat muodostivat harmonisen kokonaisuuden, Psaltrarissa sommittelu muuttui tasapainottomaksi. Lisäksi Psaltrarissa säkeiden rytmiä on korostettu sisennyksin. Kahdessa viimeisessä teoksessa, Veisuissa (1551) ja Profeetoissa (1552), tekstikuva muuttui entistä levottomammaksi. Perälä on luonnehtinut sommittelua jopa huolimattomaksi varsinkin Veisujen alkuosassa. Loppuosassa on enemmän säännöllisyyttä. Levotonta painoasua korostavat sisennykset, kirjainten koon ja tyylin sattumanvarainen vaihtelu sekä pitkät selitykset marginaaleissa. Teksti ei läheskään aina ulotu marginaalista marginaaliin. Se on nopeuttanut ladelman valmistumista mutta tarkoittanut samalla tiukasta symmetrian periaatteesta luopumista. Viimeisiin teoksiin on kuitenkin luotu koristeellinen vaikutelma esimerkiksi initiaalein. Pyrkimys vaihtelevuuteen ja tekstin ahtaminen ovat tehneet tekstikuvasta jopa mahtipontisen näyttävän. (Perälä 2007, 130–175.)

Esteettiset periaatteet ja painopinnan tehokas käyttö ovat todennäköisesti vaikuttaneet myös sanojen yhteen ja erikseen kirjoittamiseen. Tekstikuvan säännönmukaisuutta ei haluttu rikkoa liehureunoin eikä ladelman jättää pitkiä sanavälejä (Perälä 2007, 26). Tyhjää tilaa välttääkseen ja rivejä tasatakseen latojat saattoivat muuttaa oikeinkirjoitusta, joka ei muutoinkaan ollut vielä vakiintunut (Havu 1996, 42; Perälä 2007, 37). Rivien

tasaamisessa auttoi myös se, että sanojen pituutta voitiin säädellä esimerkiksi käyttämällä lyhenteitä ja ligatuureja eli yhteen sulautettuja kirjaimia. Myös tavuviivan käytöllä tai sen käyttämättä jättämisellä voitiin säädellä rivin tasaisuutta; jos sana jouduttiin jakamaan kahdelle riville, tavuviiva voitiin jättää pois, mikäli painoasun sai kauniimmaksi ilman sitä. Lisäksi on mahdollista, että kirjainkoko vaihtelemalla on säädelty rivien tasaisuutta sanojen väliä venyttämättä. (Perälä 2007, 26–27, 36.) Erilaisista säätelykeinoista huolimatta sanavälien pituudessa voi olla samalla rivilläkin huomattavaa vaihtelua.

3. Aineisto ja sen rajaukset

Aineistona on 377 Agricolan teoksissa esiintyvää yhdysosiltaan erikseen kirjoitettua yhdyssubstantiivin esiintymää, joissa yhdyssanan alkuosana on nominatiivimuotoinen substantiivi (esim. *aamurukous*, *valtakunta*²), yhdysosamuoto (*kimalaishonaja*, *syömähämamas*) tai lekseeminä esiintymätön nominivartalo (*esikuva*, *perisynti*). Lisäksi mukana on 38 erikseen kirjoitettua yhdyssubstantiiviva, joiden alkuosana on adverbi tai vieraiden kielten prefiksiä vastaava aines (esim. *anteeksiantaminen*, *väärintekijä*). Aineistona on siis yhteensä 415 erikseen kirjoitettua yhdyssubstantiivin³ esiintymää.

Adverbialkuiset yhdyssubstantiivit ovat yhdysanatyypinä erikoistapaus, eikä ole itsestään selvää⁴, voidaanko niitä pitää luontaisina yhdysanoina. Rakennetyypissä alkuosana on prefiksimäinen adverbi ja jälkiosana verbikantainen substantiivi. Sanat ovat Agricolalla käännoislainoja, esim. *kanssapalvelija*, *päällekirjoitus*, *sisällekäyminen* ja *uloskäyminen* (*cansa paluelias*, II-074-[Mt-18:33] ~ V *conservi tui*, L *deinen Mitknecht*, GVB *tin medhtienare*; *päle kirioituxen*, III-178-[Jh-19:19] ~ L *eine Vberschrift*, NT *en öffuerschrift*; *siselle keumises ia wlos kieumises*, III-009-[Ps-121:8] ~ V *exitum tuum et introitum tuum*, L *deinen ausgang vnd eingang*). Sananmuodostuksen kuvauksissa rakennetyypin ei tule kovin selvästi näkyviin, joskin esimerkiksi *Isossa suomen kieliopissa* on esimerkkejä vastaavanlaisista tai -tapaisista yhdysanoista (ISK § 407, asetelma 85). Syynä siihen, että rakennetyyppeä ei kuvauksissa esitellä, on varmaankin se, että tyyppi on nykykielessä

2 Olen nykyaikaistanut sanojen oikeinkirjoituksen, kun käsitelen sanoja lekseeminä. Näin ollen olen kirjoittanut sanayhtymien osat yhteen, vaikka ne Agricolan teoksissa esiintyvät erikseen. Sen sijaan kun annan aineistosta tekstiesimerkkejä, alkuperäinen ortografia on säilytetty, jotta esiintymät olisi helpompi löytää teoksista. Myös vieraiden kielten esimerkkisanat ovat siinä muodossa ja kirjoitusasussa kuin ne esiintyvät kirjallisuudessa.

3 Luontaisia yhdysanoja kuuluu myös adjektiivien ja numeraalien sanaluokkiin, mutta olen rajannut yhdysadjektiivit ja -numeraalit tutkimukseni ulkopuolelle. Luontaisia yhdysanoja ovat adjektiivit, joiden määriteosana on substantiivin nominatiivimuoto (esim. *tiiliseinäinen*), lekseeminä esiintymätön nominivartalo (esim. *epätavallinen*) tai edusosan kannalta pakollinen nominatiivimuodossa oleva adjektiivi (esim. *hyväsydäminen*) tai numeraali (*kaksivuotias*) (ISK § 400).

4 Olen kirjoittanut sanan tietoisesti yhteen, sillä sanayhtymä on merkitykseltään kiteytynyt ja suomen kielen lautakunta väljensi yhtymän kirjoitussuosituksista 31.1.2014. Uuden suosituksen mukaan sekä yhteen (*itsestään selvä*) että erikseen (*itsestään selvä*) kirjoitettu asu ovat hyväksyttäviä. Substantiivi *itsestäänselvyys* kirjoitetaan edelleen aina yhteen. Ratkaisu osoittaa hyvin yhteen ja erikseen kirjoittamista koskevien sääntöjen sopimusluonteen ja muuttuvaisuuden.

marginaalinen. Kuitenkin Laura Tyysterin (2015, 119, 164, 209) tutkimus nykykielen produktiivisista yhdyssanarakenteista osoittaa, että tyyppi on edelleenkin jossain määrin produktiivinen. ISK:n (§ 403, 418) mukaan yhdyssanoilla, joiden edusosana on verbikantainen substantiivijohdos ja määritteenä jokin muu kuin nominatiivi- tai genetiivimuoto, on vastaava kaksisanainen lauseke. Näin ollen tapauksissa ei olisi kyse luontaisista yhdyssanoista. Ei ole kuitenkaan varmaa, että juuri prefiksimmäisen adverbien sisältävillä yhdyssanoilla olisi aina tai lähes aina vastaava kaksisanainen substantiivilauseke. Substantiivilausekkeen kuvauksissa esitellään monenlaisia määritteitä (esim. ISK §:stä 562 eteenpäin), mutta adverbimäärite ei vaikuta olevan ainakaan kovin tavallinen substantiivin määrite. Knut Cannelin toteaa *Kielioppaassaan* (1924, 120), että adverbit eivät ole substantiivien tyyppillisiä määritteitä, ja siksi esimerkiksi sellaisia yhtymiä kuin *takaa-ajaja* ja *vastoinkäyminen* voidaan pitää ”tavallisten yhdyssanojen veroisina”. Tässä tutkimuksessa adverbialkuiset yhdyssubstantiivit ovat mukana, sillä ne käyttäytyvät Agricolan teoksissa yhteen ja erikseen kirjoittamisen suhteen samalla tavalla kuin luontaiset yhdyssubstantiivit.

Aineiston ulkopuolelle olen jättänyt erilaisia rajatapauksia. Ensinnäkään mukana ei ole paikannimiä, vaikka Agricolan teoksissa on jonkin verran propreja, jotka muodostuvat kahdesta substantiivista ja joissa alkuosa on perusmuotoinen, esim. *Itämeri* (idässä olevasta merestä, VKS), *Veripelto*, *Öljymäki* ja *Öljyvuori*⁵. Agricolan teoksissa ei käytetä yhdyssanamerkkiä minkäänlaisten yhdyssanojen välissä tai osoittamassa puuttuvaa yhdyssanaa, mikä näkyy muutamien aineistosta pois jätettyjen erisnimien kirjoitusasussa (*Etele ia pohia Some, Ite Pohiama*, II-019).

Ortografiakäytäntöön liittyvät myös aineistosta pois jättämäni *myötäkäyminen*- ja *vastoinkäyminen*-sanojen esiintymät. Käsikirjassa ja Messussa on neljä tapausta, joissa *myötä*- ja *vastoinkäyminen*-sanat on rinnastettu niin, ettei ensimmäisen sanan edusosaa ole kirjoitettu näkyviin, esim. *Caikisa möte ia wastoinkeumises* (III-141); *racastaxeni sinua seke wastoin ette mötekieumises* (III-022). Olen tulkinnut tapaukset niin, että ensimmäisenäkin oleva sana on yhteen kirjoitettu, joskin elliptinen, yhdyssana.

Olen jättänyt aineistosta pois myös sanayhtymät *inhiminen parka* (II-009), *inhimis parka* (II-439), *kansa parka* (II-016) ja *äiti vainaa* (I-279), joissa sekä alku- että jälkiosa ovat kyllä substantiiveja mutta joissa osien suhde on erilainen kuin aineiston muissa esiintymissä, sillä jälkiosan voidaan ajatella määrittävän alkuosaa (Penttilä 1963, 271). Sanojen *parka* ja *vainaa* muutamien esiintymät Agricolan teoksissa on aina kirjoitettu erikseen sanayhtymän toisesta jäsenestä.

Olen rajannut aineiston ulkopuolelle myös sanalla *julki* alkavat sanayhtymät *julki hulluus*, *julki psalttari*, *julki rippi* (5 esiintymää), *julki rukous* (9), *julki synti* (3) ja *julki väkivalta*, koska esiintymien alkuosa on tulkittavissa taipumattomaksi adjektiiviksi (VKS s.v. *julki* II), ja näin ollen yhtymissä ei ole kyse kahden substantiivin muodostamasta kokonaisuudesta. *Julki*-alkuisista sanayhtymistä Agricolan teoksissa on kirjoitettu yhteen vain

5 *Ölly*-sanan kirjoitusasussa on Agricolalla runsaasti variaatiota. Tavallisia ovat takavokaaliset asut *olju* ja *oljo* (esim. *oliu Meki*, III-753; *Olio meki*, II-314). Myös etuvokaalisia asuja esiintyy (esim. *Ölio mäen*, II-152).

lekseemi *julkimerkki* 'arpi' (I-436). Nämä yhtymät ovat tutkimuksen kannalta mielenkiintoisia, sillä niiden erikseen kirjoittamiselle on löydettävissä samanlaisia syitä kuin perusmuotoisella substantiivilla alkavien yhdyssubstantiivien.

Aineistossa eivät ole mukana myöskään sanat *palojyvä* ja *umpitie*, jotka esiintyvät Profeetoissa ja Psalmtarissa ja joiden yhdysosat on mielestäni ladottu yhteen. *Index Agricolaensiksessa* (1980) esiintymät on tulkittu erikseen kirjoitetuiksi, ja sellaisina ne esiintyvät myös Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-korpuksessa: *Sille ette mine waiuasjn teite Poudhalla / Palo Jyuille⁶ ia Rakeilla / caikissa teiden töissenne* (III-726-[Hgg-2:18]); *NE quin exysis waelsit Coruesa / cussa vmbi Tie oli* (III-372-[Ps-107:4]). Näissä tapauksissa merkkiväli on hieman isompi yhdysosien rajalla kuin muiden kirjainten välillä, mutta se johtuu käsittääkseni kirjainten muodosta ja kirjakkeiden koosta. Kun yhdysosien raja-kohtaa vertaa muihin samalla rivillä oleviin sanoihin ja niiden välissä olevaan tyhjään tilaan, voi huomata että rajakohdassa tyhjä tila on kapeampi, eikä siinä näin ollen ole kyse sanavälisestä (ks. termeistä merkkiväli ja sanaväli Itkonen 2004, 74–76).

Olen poiminut aineiston Mikael Agricolan teosten näköispainoksesta (1987) kirjaamalla muistiin erillisiksi sanoiksi painetut sanajonot, joiden muodostama yhtymä on luontaisesti yhdyssana. Agricolan teokset koostuvat yhdeksästä kirjasta. Teokset ja niihin viittaavat nimitykset olen esitellyt lähdeluettelossa. Viitattessani teoksiin käytän mukailien Kaino-korpuksen käytäntöön perustuvia viitteitä. Koska manuaalisessa poiminnassa voi sattua huolimattomuusvirheitä, olen varmistanut aineiston kattavuuden sähköisten korpuksen avulla. Turun yliopistossa koostettuun Agricolan teosten morfosyntaktiseen tietokantaan (Inaba 2007) on koodattu omalla koodillaan yhdyssanoja, joiden yhdysosat on kirjoitettu erikseen. Koodauksissa voi olla kuitenkin aukkoja esimerkiksi sellaisissa tapauksissa, joissa yhdyssanan osat ovat teoksissa erikseen mutta Kaino-korpuksessa yhteen kirjoitettuna (ks. tapauksista alaviite 12). Tällaisia tapauksia ei ole tietokantaa kootessa ja osittain automaattista koodaustapaa käytettäessä voitu huomata. Kotimaisten kielten keskuksen Kaino-korpukselta voi puolestaan etsiä aineistoa merkkijonohakujen avulla. Olen hakenut korpukselta konteksteineen sellaisia sanoja, joiden tiedän esiintyvän Agricolalla erikseen kirjoitettuna löytääkseni varmasti kaikki saman lekseemin esiintymät. Tällä tavoin etsimällä jäävät kuitenkin löytämättä tapaukset, jotka lekseemeinä eivät ole tuttuja tai joiden kirjoitusasu ei ole muunlaisen keruun myötä tuttu. En ole välttämättä poimintamenetelmilläni löytänyt aivan kaikkia Agricolan teoksissa esiintyviä luontaisten yhdyssanojen erikseen kirjoitettuja esiintymiä, mutta väitän silti, että aineisto on hyvin kattava. Kaikki Agricolan teokset kannesta kanteen luettuani minulle on muodostunut yleisvaikutelma, että erikseen kirjoitettuja perusmuodolla alkavia substantiiveja on teoksissa suhteellisen vähän ja että esiintymät koskevat usein samoja lekseemejä ja samantapaisia esiintymisympäristöjä. Poimimani aineisto tukee tätä vaikutelmaa.

6 Agricolan teoksissa on variaatiota ison alkukirjaimen käytössä. Yhdyssanoissa edusosa voi alkaa isolla kirjaimella (esim. *AlcuOpista*, III-209). Tavallisempaa kuitenkin on, että vain yhdyssanan määriteosassa on iso alkukirjain (esim. *Lepopeiue*, 0-006) tai että yhdyssanassa ei ole lainkaan isoa kirjainta (esim. *seurakunnan*, 0-010).

4. Aineiston analyysi

4.1. Esiintymien määrä

Aineiston 415 esiintymää jakautuvat Agricolan teoksiin seuraavasti: Aapisessa 2 esiintymää, Rukouskirjassa 90, Uudessa testamentissa 169, Käsikirjassa 28, Messussa 11, Piinassa 40, Psaltrarissa 24, Veisuissa 40 ja Profeetoissa 11. Esiintymiä on siis kaikissa Agricolan yhdeksässä teoksessa. Niitä on lukumääräisesti selvästi eniten Uudessa testamentissa ja Rukouskirjassa, jotka ovat Agricolan sivu- ja sanemääriltään laajimmat teokset. Kun erikseen kirjoitettujen yhdyssubstantiivien määrä suhteutetaan teosten sivumäärään (ks. Taulukko 1⁷, sarake Sivumäärä), erikseen kirjoitettujen tapausten yleisyys näyttäytyy toisenlaisessa valossa. Tapauksia esiintyy tiheimmin Piinassa, jossa 52 sivulla on 40 erikseen kirjoitettua yhdyssubstantiivia. Esiintymiä on siis tiheämmin kuin joka toisella sivulla. Piinan suhdeluku on selvästi suurempi kuin muissa Agricolan teoksissa. Rukouskirjassa esiintymiä on puolestaan suhteellisen vähän, yksi tapaus suunnilleen joka 10. sivulla. Uudessa testamentissa erikseen kirjoitettuja tapauksia on suhteellisesti tarkasteltuna kolmanneksi eniten Agricolan teoksista, mutta 169 tapausta jakautuvat 718 sivulle, eli Uudessa testamentissa on yksi tapaus noin joka neljännellä sivulla – tosin todellisuudessa erikseen kirjoitetut esiintymät ovat Uudessa testamentissa ja monessa muussa teoksessa usein kasautuneet yhdelle sivulle tai yhteen tekstinkohtaan.

Erikseen kirjoitettujen tapausten kasautumia on etenkin Uudessa testamentissa, Käsikirjassa ja Piinassa. Enimmillään samalla sivulla on Piinassa seitsemän tapausta (III-155) ja Uudessa testamentissa viisi tapausta (II-081 ja II-151). Kolmen tapauksen kasautumia on kaikissa muissa teoksissa paitsi Aapisessa, Messussa ja Psaltrarissa (I-032; II-078, II-104, II-144, II-444; III-015, III-016, III-027, III-028, III-048; III-173, III-176, III-178; III-571; III-747). Kahdessa kohdassa kaikki saman sivun erikseen kirjoitetut tapaukset ovat saman lekseemin esiintymiä (*hopiapenninki*, II-104; *hyvästisiunaus*, III-028), mutta tavallisempaa on, että samalle sivulle on kasaantunut yhtä useampi esiintymä jostakin lekseemistä ja lisäksi jonkin muun sanan erikseen kirjoitettu esiintymä (esim. neljä esiintymää sanasta *pääsiäislammas* ja yksi esiintymä sanasta *vesikruusi*, II-151). Toisaalta kaikki erikseen kirjoitetut tapaukset voivat olla eri lekseemin esiintymiä (esim. *nurkkakivi*, *viinakuoppa*, *viinatarhamies*, II-144; *purppurakaapu*, *purppuravaate*, *valmistuspäivä*, III-176). Kasautumat antavat aihetta pohtia oikoluvun osuutta asiaan. Ainoa nimeltä tunnettu Agricolan teosten oikolukija on ollut Mikael Stephan (Tapaninpoika), jonka tiedetään valvoneen Uuden testamentin painamista. Simo Heininen on arvellut, että kirjanpainaja

7 Sanemäärät ovat Heidi Salmen väitöskirjasta (2010, 30), ja ne eroavat jonkin verran Kaino-korpukessa ilmoitetuista sanamääristä. Sane tarkoittaa sanan esiintymää tekstissä joko perusmuotoisena tai taivutettuna. Tarkkoja lukumääriä on vaikea tai jopa mahdotonta laskea. Yksinkertaisin keino on laskea teksteistä sanoiksi sanavälin erottamat merkkijonot, mutta sillä tavoin jäävät huomioimatta erikseen kirjoitetut yhdyssanat sekä liitos sanat. Lisäksi Agricolan teoksissa esiintyy suomenkielisten sanojen ohella vieraskielisiä sanoja ja tekstikatkelmia, jotka mutkistavat lukumäärien laskemista. Hieman epätarkatkin lukumäärät auttavat kuitenkin suhteuttamaan sanojen esiintymämääriä.

Taulukko 1. Erikseen kirjoitetut yhdyssubstantiivit teoksittain sivu- ja sanemäärän mukaan suhteutettuna.

Teos	Yhdyssubstantiivit	Sivumäärä	%*	Sanemäärä	%**
Piina	40	52	76,92	13751	2,91
Aapinen	2	24	8,33	1269	1,58
Käsikirja	28	80	35,00	18548	1,51
Messu	11	64	17,19	10695	1,03
Uusi testamentti	169	718	23,54	174324	0,97
Rukouskirja	90	877	10,26	93210	0,97
Veisut	40	276	14,49	55575	0,72
Profeetat	11	80	13,75	15652	0,70
Psalttari	24	238	10,08	45935	0,52
Yhteensä	415	2409	17,23	4289591	0,97

* sataa sivua kohden, ** tuhatta sanetta kohden

Amund Laurentsson turvautui oikoluvussa Tukholmassa asuviin oppineisiin suomalaisiin, muun muassa Tukholman suomalaisen seurakunnan pappiin. (Heininen 2007, 162–163; ks. myös Perälä 2007, 37.) Voisivatko kasautumat olla merkki esimerkiksi oikolukijan vaihtumisesta? Näin ei todennäköisesti ole, sillä vaikka erikseen kirjoitetut tapaukset ovat jakaantuneet epätasaisesti eri sivuille, arkeilla esiintymiä on melko tasaisesti. Samalle arkille painettiin useita sivuja⁸, ja mitä ilmeisimmin oikolukija on tarkistanut tekstiä yksittäisten sivujen sijaan arkeittain. Alkupään teoksissa lähes kaikissa painoarkeissa on ainakin yksi erikseen kirjoitettu tapaus. Sen sijaan loppupään teoksissa on selvästi enemmän arkeja, joissa tapauksia ei ole lainkaan (Psalttarissa arkit D–I, O, P, S, T, Y, Cc, Ee; Veisuissa arkit A–C, E, G–I, M, O, T, V, Z, Dd, Ff, Gg, Kk; Profeetoissa arkit A, B, F–I). Kuitenkin suuressa osassa loppupään teostenkin arkeista on erikseen kirjoitettuja tapauksia.

Piina erottuu muiden teosten joukosta myös silloin, kun esiintymiä suhteutetaan teosten sanemääriin (ks. Taulukko 1, sarake Sanemäärä). Piinassa on erikseen kirjoitettuja yhdyssubstantiiveja tiheämmin kuin muissa teoksissa. Seuraavina tulevat Aapinen, Käsikirja ja Messu, jotka sisältävät esimerkiksi Uuteen testamenttiin ja Rukouskirjaan verrattuna selvästi vähemmän tekstiä ja saneita. Sanemäärään suhteutettuna vähiten erikseen kirjoitettuja yhdyssubstantiiveja on Agricolan viimeisimmissä teoksissa, Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä Veisuissa, Profeetoissa ja Psalttarissa. Näissä teoksissa

8 Kvarttokoossa arkki taitetaan kaksi kertaa, joten arkkivihossa on neljä lehteä ja kahdeksan sivua. Oktaavossa painoarikki taitetaan puolestaan kolme kertaa, jolloin arkkivihkoon tulee kahdeksan lehteä ja 16 sivua. (Havu 1996, 43.) Agricolan teoksista Aapinen ja Rukouskirja ovat oktaavoja ja muut teokset kvarttokokoja (Perälä 2007, 25).

erikseen kirjoitettuja tapauksia on suhteellisen vähän myös sivumäärään suhteutettuna. Onko yhdyssanojen oikeinkirjoitus muuttunut vakiintuneemmaksi Agricolan viimeisissä teoksissa? Entä miksi Piinan suhdeluvut poikkeavat niin selvästi muista Agricolan teoksista?

Aineistossa on kaikkiaan 224 eri lekseemiä, ja niistä 153 esiintyy ainoastaan yhden kerran erikseen kirjoitettuna (esim. *Esi wallan*, II-557; *hopia Tawarat*, I-321; *Kijtos Psalmi*, III-356; *Opetus lapset*, II-365; *sota miehet*, III-177). Suhteellisen harvoista lekseemeistä, 71 sanasta, on kaksi tai useampi esiintymä. Paljon erikseen kirjoitettuja esiintymiä on seuraavista lekseemeistä: *juhlapäivä* (16 esiintymää), *fikonapuu ~ fikunapuu* (13), *pääsiäislammas* (12), *hopiapenninki* (11), *valtakunta* (11), *duomiopäivä* (10), *eli aika ~ elinaika* (10), *valmistuspäivä* (8), *syntymävuosi* (7), *pääsiäisjuhla* (6), *rukooshuone ~ rukoushuone* (6) ja *vihapäivä* (6).

Tarkastelen seuraavaksi Vanhan testamentin kohtia, jotka on julkaistu sekä Rukouskirjassa että jossakin myöhemmässä Agricolan teoksessa. Vertailun perusteella on mahdollista päätellä, onko yhdyssanojen oikeinkirjoituksessa tapahtunut vakiintumista. Kolmessa tapauksessa oikeinkirjoitusta on muutettu niin, että Rukouskirjassa erikseen kirjoitetut osat on Psalttarissa ja Veisuissa kirjoitettu yhteen: *wijna marian* (I-110-[5Ms-32:14]) > *winamarian* (III-443); *elin aijkanam* (I-299-[Ps-90:14]) > *Elinaicanna* (III-345); *pahoin tekien* (I-305-[Ps-141:4]) > *Pahointekiein* (III-424). Toisaalta neljästi on säilytetty erikseen kirjoitettu asu, esim. *Elatus Canssans* (I-104-[Ps-95:7]) > *Elatus Canssans* (III-351); *Elin aijcanan* (I-210-[Ps-104:33]) > *Elin aicanani* (III-364); *Murha mieckast* (I-213-[Ps-144:10]) > *Murha miecasta* (III-427). Lisäksi on yksi tapaus, jossa Rukouskirjassa yhteen kirjoitettu yhdyssana on Veisuissa erikseen kirjoitettuna: *myllykiue* (I-177-[Vlt-5:13]) > *mylly kiue* (III-577)⁹. Vastaavanlaisia tapauksia on pari muutakin; Messussa esiintynyt yhteen kirjoitettu esiintymä on Veisuissa korvattu erikseen kirjoitettulla yhdyssanalla: *Costopeiue* (III-114-[Jes-61:2]) > *Costo peiuen* (III-518); *Macaushonestans* (III-116-[Joel-2:16]) > *macaus Honeestans* (III-636). Kun muutoksia on molempiin suuntiin ja koska tapauksia on melko vähän, niiden perusteella ei ole mahdollista sanoa, että yhdyssanojen oikeinkirjoitusta on tieteen tahtoon vakiinnutettu Agricolan viimeisissä teoksissa. Pyrkimys voisi tulla näkyviin, jos vertailtaisiin kaikkia perusmuodolla alkavien yhdyssubstantiivien esiintymiä, ei siis pelkästään niitä kohtia, joissa jossakin Agricolan teoksessa on erikseen kirjoitettu tapaus.

Useampaan kertaan julkaistujen raamatunkohtien vertailu valaisee Piinan lukuisten erikseen kirjoitettujen tapausten taustoja. Agricolan Piinasta tiedetään, että sen järjestys perustuu Johannes Bugenhagenin passioharmoniaan (1544), mutta teksti ei ole Bugenhagenin suora käänös, vaan siinä on hyödynnetty myös Agricolan Uuden testamentin suomennosta sekä ruotsinkielistä kärsimyshistoriaa (1544) (Heininen 2007, 294, 296). Piinan 40:stä erikseen kirjoitetusta perusmuodolla alkavasta yhdyssubstantiivista 30 on

9 Kolmessa tapauksessa Rukouskirjan erikseen kirjoitettu yhdyssana on uudemmassa julkaisuissa korvattu toisenlaisella lekseemillä: *waijno miehens* (I-112-[5Ms-32:27]) > *wainolistens* (III-444); *halla wodhet* (I-158-[2Ak-20:9]) > *Nelke* (III-453); *Echto polen* (I-298-[Ps-90:6]) > *Echtona* (III-345).

jostakin Uuden testamentin jakeesta (jakeessa Mk-14:12 on kaksi tapausta). Näistä 22 tapauksessa kirjoitusasu on periytynyt Uudesta testamentista, esim. *Hopia penningite* (II-104-[Mt-27:10]) > *hopia penningite* (III-173); *Kimalais honaiata* (II-242-[Lk-24:42]) > *Kimalais honaiata* (III-186); *rucuus hoonexi* (II-081-[Mt-21:13]) > *rucuus hoonexi* (III-150). Tutkijat ovat havainneet, että hyödyntäessään aikaisempaa suomennostaan Piinassa Agricola on tehnyt muutoksia ja korjauksia oikeinkirjoitukseen (Tarkiainen–Tarkiainen 1985, 215–216), mutta nähdäkseni erikseen kirjoitetuista perusmuodolla alkavista yhdyssubstantiiveista vain kaksi on korjattu Piinassa yhteen kirjoitetuksi: *Juhla peiuen* (II-098-[Mt-26:5]) > *iuhlapeiuene* (III-154); *Lijna waatten* (II-153-[Mk-14:52]) > *lijnawatten* (III-170). Sen sijaan kolmessa tapauksessa yhdyssana, jonka osat on Uudessa testamentissa kirjoitettu yhteen, on Piinassa muutettu erikseen kirjoitetuksi, esim. *Pahointekiedhen* (II-157-[Mk-15:28]) > *pahoin tekieden* (III-178)¹⁰.

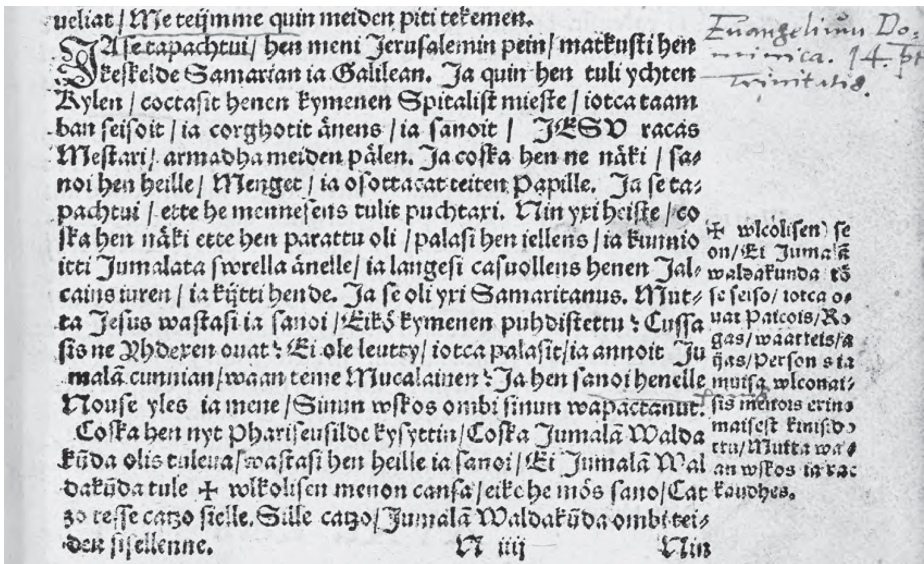
Uudesta testamentista Piinaan suoraan otetut tekstinkohdat ovat saaneet Piinan oikeinkirjoituksen näyttämään huolimattomalta, koska suppeaan teokseen on tullut paljon erikseen kirjoitettuja perusmuodolla alkavia yhdyssubstantiiveja. Uuden testamentin laajassa tekstikokonaisuudessa erikseen kirjoitetut tapaukset eivät ole yhtä silmiinpistäviä, vaikka kyse on samoista esiintymistä. Piinaan Uudesta testamentista otetut tekstinkohdat eivät osoita pyrkimystä normittaa yhdyssanojen oikeinkirjoitusta suuntaan tai toiseen. Yhteen kirjoittamisen vakiinnuttamisesta eivät kerro myöskään ne Piinan erikseen kirjoitetut yhdyssanat, jotka eivät periydy Uuden testamentin suomennoksesta. Näitä ovat muun muassa otsikot, esim. *Palma Manantain Meno* (III-151); *Päsieis Peiuen Menon loppu* (III-187), joiden kirjoitusasu ei näytä periytyvän lähdetekstistäkään, vrt. *Historia des Montags nach Palmen; Hie endet sich Die Historia des Ostertags* (Heininen 1979, 23–24 < Bugenhagen 1544).

4.2. Typografisia selityksiä

Ladonta ja rivien tasaaminen näyttävät monissa tapauksissa vaikuttaneen siihen, että perusmuodolla alkavien yhdyssubstantiivien yhdysosat on kirjoitettu tai ladottu erikseen Agricolan teoksissa. Käsitellen aluksi tapauksia, joissa yhdysosat ovat osuneet **rivinvaihtokohtaan**, eikä rajakohtaa ole merkitty tavuviivalla. Tapauksia on Agricolan teoksissa ainakin 81.

Kuvassa 1 on katkelma Uudesta testamentista (II-219) Luukkaan evankeliumin 17. luvusta. Kuvassa näkyy useita esimerkkejä rivinvaihtokohdassa olevista sanoista. Joissakin kohdissa on käytetty tavuviivaa (*sa-noi, ta-pachtui, Jal-cains, Mut-ta, tei-den*), mutta monissa kohdissa tavuviiva on jätetty pois joko tavu- tai äännerajalta (*taam|ban, co|ska*,

¹⁰ Lisäksi neljässä tapauksessa UT:n ja Piinan käännökset eroavat toisistaan (III-167-[Mt-26:36], III-172-[Mt-26:68], III-175-[Mt-27:16], III-177-[Mk-15:20]), eikä UT:ssa esiinny vastaavaa yhdyssanaa. Lisäksi on yksi tapaus, jossa kummassakin teoksessa on erikseen kirjoitettu perusmuodolla alkava yhdyssubstantiivi, mutta lekseemi on eri (*Purpura waatteille*, II-300-[Jh-19:2]) > *purpura capulla*, III-176).

Kuva 1. Katkelma Luukkaan evankeliumista Agricolan Uudesta testamentista. Kuva: Kansalliskirjasto.

kunnio|itti, Ju|malan¹¹, Wal|dakunda, Cat|zo) tai yhdysosien rajalta (*Waldal|kunda*). Sellaisissa tavuviivattomissa tapauksissa, joissa riveille jakaminen osuu sanan tavu- tai äännerajalle, eri riveillä olevat sanan osat on ilman muuta tulkittu samaan sanaan kuuluviksi esimerkiksi *Index Agricolaensiksessa* (1980) ja Kaino-korpuksessa. Sen sijaan tapaukset, joissa tavuviiva puuttuu yhdysosien rajalta, on tulkittu tässä ja usein muissakin tekstin kohdissa erillisiksi sanoiksi¹² (ks. esimerkki 1, jossa katkelman teksti on sellaisena kuin se esiintyy Kaino-korpuksessa).

- (1) JA se tapachtui / hen meni Jerusalemin pein / matkusti hen keskelde Samarian ia Galilean. Ja quin hen tuli ychten Kylan / coctasit henen kymenen Spitalist mieste / iotca **taamban** seisoi / ia corghotit änens / ia

11 Agricolan atk-muotoisissa teksteissä on heittomerkillä osoitettu nasaaliviiva, jota on Agricolan painetuissa teoksissa käytetty korvaamaan nasaalikonsonantin merkkiä. Tavallisesti viiva on merkitty nasaalia edeltävän vokaalin päälle, ja viiva luetaan joko *m-* tai *n-*konsonantiksi esiintymisyhteyden mukaan, esim. *enēbi* > *enembi* 'enempi'. Artikkelin sisennetyissä esimerkeissä olen korvannut nasaaliviivat kursivoidulla nasaalimerkillä lukemisen helpottamiseksi. Tekstinsisäisissä kursivoiduissa esimerkeissä lisätyt nasaalimerkit näkyvät kursivoimattomina. Samaan tapaan olen käyttänyt aukkirjoittamista ja kursivoimista sanassa *vlcon cullatus* (II-626-reun1), jossa Agricolan teoksissa ja Kaino-korpuksessa on *us-*johtimen tilalla latinalainen lyhenne 9.

12 Useimmiten kokonaisuus on kirjoitettu saneluettelossa ja korpuksessa erikseen, mutta muutamassa tapauksessa (II-090, II-250, II-267, II-365, II-402, II-558, II-708) osat onkin kirjoitettu poikkeuksellisesti yhteen. Kaikki yhdysosanaksi tulkitut tapaukset ovat Uudesta testamentista. Kahtalaisuus on varsin ymmärrettävää, sillä typografisen käytännön havaitseminen vaatii systemaattista tutkimusta, eikä sellaista ole ollut mahdollista toteuttaa saneluetteloa laadittaessa.

sanoit / JESU racas Mestari / armadha meiden pälen. Ja coska hen ne näki / **sanoi** hen heille / Menget / ia osottacat teiten Papille. Ja se **tapachtui** / ette he menses tulit puchtaxi. Nin yxi heiste / **coska** hen näki ette hen parattu oli / palasi hen iellens / ia **kunnioitti** Jumalata swrella änelles / ia langesi casuollens henen **Jalcains** iuren / ia kijtti hende. Ja se oli yxi Samaritanus. **Mutta** Jesus wastasi ia sanoit / Eikö kymenen puhdistettu? Cussa sis ne Yhdexen ouat? Ei ole leutty / iotca palasit / ia annoit **Jumalan** cunnian / waan teme Mucalainen? Ja hen sanoit henelle Nouse yles ia mene / Sinun wskos ombi sinun wapactanut. Coska hen nyt Phariseusilde kysyttin / Coska Jumalan **Walda kunda** olis tuleua / wastasi hen heille ia sanoit / Ei Jumalan **Waldakunda** tule * wkolisen menon cansa / eike he mös sano / **Catzo** tesse catzo sielle. Sille catzo / Jumalan Waldakunda ombi **teiden** sisellenne. (II-219-[Lk-17:11-17:21])

Tulkinta ei ole mielekäs, koska se kohtelee tavu- ja sana- tai yhdysosarajaa eri tavoin eikä ota huomioon käytäntöä, jonka mukaan sanaa riveille jaettaessa ei ole välttämätöntä käyttää tavuviivaa (Perälä 2007, 27). Tulkinta ei ota myöskään huomioon sitä, että rivinvaihtokohtaan osuvien lekseemien yhdysosien yhteen kirjoittaminen voi muunlaisissa konteksteissa olla hyvin tavallista. Esimerkiksi lekseemi *valtakunta*, joka esiintyy kuvassa 1, on Agricolan teoksissa 538 kertaa yhteen kirjoitettuna. Erikseen kirjoitettuja tapauksia on vain 11, ja ne kaikki osuvat rivinvaihtokohtaan (I-510, I-522, I-543, I-822 [samalla sivulla kaksi tapausta], II-061, II-082, II-219, II-251, III-629-reun3, III-679-reun2). Vastaavanlaisia lekseemejä on muitakin, esim. *maailma* (709 yhteen, 2 erikseen; esiintymäpaikat II-090, II-558), *opetuslapsi* (384/1; II-365), *seurakunta* (377/4; I-485, I-599, II-355, II-538), *päämies* (211/2; II-267, II-708), *maakunta* (126/3; I-127, II-170, II-333), *sukukunta* (104/1; II-092), *esikuva* (102/1; II-668), *luontokappale* (71/1; II-420), *vastoinkäyminen* (70/2; I-253, II-050), *esivalta* (69/1; II-557), *epäusko* (67/1; II-402) ja *viinatarha* (54/2; II-082, II-083). Tällaisia tapauksia on mielestäni järkevää pitää yhdysosoina. Vaikka ne näyttävät erikseen kirjoitetuilta, mikään ei estä tulkitsemasta niitä yhteen kirjoitetuiksi yhdysosoina, koska tavuviivan käyttö on ollut Agricolan teoksissa vaihtelevaa. Tavuviivattomuutta ei ole myöskään syytä pitää kirjoittajan tietoisena oikeinkirjoitusratkaisuna ja kannanottona erikseen kirjoittamisen puolesta, vaan kyse on painoasuun liittyvästä ratkaisusta.

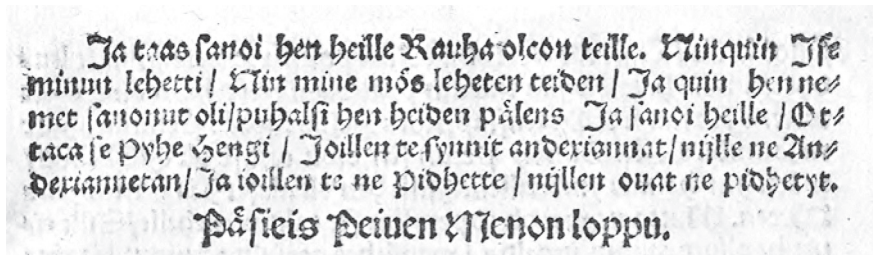
Aineistossa on myös rivinvaihtokohdassa esiintyviä lekseemejä, joiden yhteen kirjoittaminen ei ole muunlaisissa tekstinkohdissa yhtä vakiintunutta. Esimerkiksi sana *elinaika* esiintyy yhteen kirjoitettuna 11 kertaa ja erikseen kirjoitettuna 10 kertaa. Näistä kymmenestä kerrasta osuu rivinvaihtokohtaan vain 2 tapausta, joten sanan yhteen ja erikseen kirjoittamisessa on aidosti vaihtelua. Näin on myös esimerkiksi lekseemeillä *fikonapuu* ~ *fikonapuu* (25 yhteen, 13 erikseen, 2 rivinvaihtokohdassa), *hopiapenninki* (2/11/1), *hyvästisiunaus* (37/8/1), *juhlapäivä* (6/16/1) ja *pääsiäislammas* (7/12/2).

Rivinvaihtokohdassa ilman tavuviivaa olevia yhdysosia on erityisen paljon Uudessa testamentissa, jossa niitä on 42. Esiintymiä on enemmän evankeliumiteksteissä kuin kirjeissä. Rukouskirjassa tapauksia on 16, Veisuissa 8 ja Psaltrarissa 6. Muissa teoksissa esiintymiä on pari kolme. Aapisessa tapauksia ei ole lainkaan. Huomionarvoista on, että

Piinassa on vain kaksi tämäntyyppistä esiintymää, vaikka erikseen kirjoitettuja tapauksia on Piinassa muuten paljon. Muutama rivinvaihtotapaus on sellaisissa jakeissa, jotka on julkaistu useampaan kuin yhteen kertaan. Mielenkiintoista ja oikeastaan yllättävää on se, että rivinvaihdon aiheuttama yhdysosien erikseen kirjoittaminen on usein siirtynyt uudempaan julkaisuun, vaikka siinä yhdysosat eivät enää olekaan rivinvaihtokohdassa, esim. *Ohra laarit* (I-119-[Joel-1:17]) > *Ohra Larit* (III-633); *Päsieis Lambaan* (II-299-[Jh-18:28]) > *Päsieis Lambaan* (III-173); *päle kirioituxen* (II-302-[Jh-19:20]) > *päle kirioituxen* (III-178).

Typografia on todennäköisesti vaikuttanut muunkinlaisissa tilanteissa yhdyssanojen erikseen kirjoittamiseen. Erikseen kirjoitettuja yhdyssanoja on melko paljon **otsikoissa**. Niissä esiintyvät perusmuodolla alkavat yhdyssubstantiivit ovat usein erilaisia tekstilajien nimiä: *aamurukous* (*Amu Rucousten*, I-673), *aamusiunaus* (*Amu siugnaus*, I-667), *kiitospsalmi* (*Kijtos Psalmi*, III-356), *psalmiveisu* (*Psalmi weisu*, III-332), *valitusveisu* (*Walitos Weisut*, III-565), *yöveisu* (*Öö weijsu*, I-680). Näitä esiintyy varsinkin Rukouskirjassa ja Vanhan testamentin tekstejä sisältävissä teoksissa, mutta ei lainkaan Uudessa testamentissa. Otsikoissa muutkin kuin tekstilajin nimeävät sanat voivat olla erikseen kirjoitettuja, esim. *morsianhuone* (*Morsian Honen Siugnaus*, III-027), *palmasunnuntai* (*Historia ia Palma Sunnuntain Meno*, III-147), *pääsiäispäivä* (*Pesijeijs peiuene Anen ielken Ruc.*, I-597). Usein otsikon sanat on ladottu harvakseltaan ja päatekstiin nähden isolla tai isohkolla kirjasimella. On tosin otsikoita, joissa on käytetty pienempää kirjainta kuin leipätekstissä (esim. III-027, III-153). Otsikoissa yhdysosien erikseen kirjoittamiseen voi olla syynä se, että siten otsikon sanat on saatu ladottua tasaisemman mittaisiksi ja tyhjä tila jakautuu rivillä tasaisemmin (kuva 2).

Ladelman tasaisuuden tärkeys korostuu kohdissa, joissa teksti on ladottu **kapeaksi palstaksi**. Tällaisissa kohdissa on melko usein turvaututtu yhdysosien erikseen kirjoittamiseen. Kapeapalstaisia ovat muun muassa marginaaliin ladotut reunahuomautukset (esim. III-216-reun2, III-295-reun3). Niissä yhdysosien erikseen kirjoittamisella on voitu joskus välttää riville muuten tuleva iso tyhjä kohta (II-513-reun1). Usein reunahuomautuksessa on yhdysosien välistä jätetty tavuviiva pois (esim. III-704-reun3, III-613-reun3, III-629-reun3, III-679-reun2). Teoksissa on tapauksia, joissa samassa reunahuomautuksessa

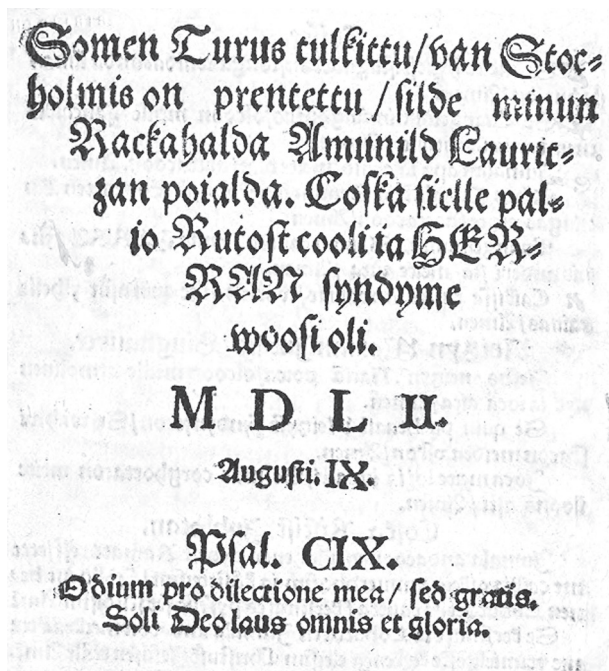

Kuva 2. Otsikkomainen teksti ”Päsieis Peiuen Menon loppu” Piinasta (III-187). Kuva: Kansalliskirjasto.

on samasta lekseemistä sekä yhteen että erikseen kirjoitettu asu, esim. *Hengi on Totuus*) *Cusa Hengi on sielle ei ycten **wlconcollatusta** ole waan henen cansans on caiki toimitus ia totuus. Jota hen puhu / teke / elepi Cusa ei Hengi ole / sielle on **vlcon cullatus** ia waleh* (II-626-reun1). Samantapaisia esiintymiä on muitakin. Niissä lekseemi esiintyy leipätekstissä yhteen kirjoitettuna, mutta pienemmällä kirjaimella ladotussa loppuselityksessä sana on kirjoitettu erikseen, esim. *häävaate* (yhteen II-084, erikseen selityksessä II-086), *asuinsija* (yhteen II-287, selityksessä sekä yhteen että erikseen II-290). Näissä kahtalaisuus viittaa nähdäkseni siihen, että kapealla palstalla kirjoitustapa on valittu kulloisenkin tekstinkohdan ja painoasun vaatimusten mukaan.

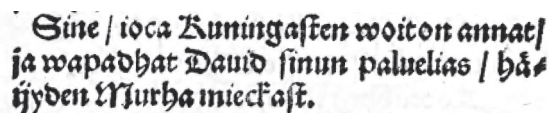
Agricolan teoksissa palsta on usein kapea myös koristeinitiaalien ja kuvien kohdalla (esim. II-223, II-256, II-638, II-660; I-032, I-033). Varsinkin Uuden testamentin Ilmestyskirjassa on isoja kuvia, joiden viereen on jäänyt hyvin kapea tila tekstille, ja yhdyssanojen yhdysosat on pitänyt kirjoittaa erikseen (II-671, II-687, II-696). Kapeasti ladottua tekstiä on myös esimerkiksi Rukouskirjan kalenteriosassa (I-018, I-022). **Suippenevaan muotoon** ladotuilla tekstinkohdilla on jäsennetty ja korostettu tekstiä muun muassa Käsi-kirjassa (III-022, III-029), ja tasaisten sanavälien saamiseksi yhdyssanojen osat on näissä kohdissa ladottu erilleen. Erityisen tavallinen suippeneva muoto on kolofonissa, kirjan lopussa olevassa tekstissä, josta ilmenevät kirjan julkaisutiedot. Sana *syntymävuosi* esiintyy viisi kertaa erikseen kirjoitettuna Agricolan teosten kolofoneissa (ks. kuva 3).

Kuva 3. Kolofoni Agricolan viimeisessä teoksessa *Ne Prophetat. Haggaj. Sacharja. Ma-leachi* (1552). Kuva: Kansalliskirjasto.

Yhdysosien erikseen kirjoittaminen näkyy myös muunlaisissa tekstinkohdissa, joihin on tehty typografinen **korostus**. Perälä on todennut (2007, 110), että esimerkiksi Käsikirjassa moninaisia tekstejä – rukouksia, liturgisia tekstejä, seurakuntalaisten puhutteluja, papin ja seurakuntalaisten välisiä vuorosanoja, kysymyksiä ja vastauksia sekä menettelytapaohjeita papeille – pidetään järjestyksessä väliotsikoiden avulla, ja typografia noudattelee tai korostaa tekstiosuuksien luonnetta ja hierarkkista järjestystä. Tällaisiin erikokoisiin kirjaimin ladottuihin kohtiin, muun muassa ohjeisiin, on sattunut yhdyssubstantiiveja, joiden osat on kirjoitettu erikseen (esim. III-009, III-016, III-017). Kirjainkoon vaihtelu vaikuttaa kirjain- ja sanaväleihin ja ladelman tasaisuuteen, ja erikseen kirjoittamiselle näyttää olevan typografinen selitys. Vastaavanlaisia tapauksia on myös Veisuissa, joissa summaariot on ladottu isoin kirjaimin (esim. III-662, III-706). Eräänlaisesta korostuksesta on kyse myös *hyvästisiunaus*-sanan kolmessa Käsikirjan esiintymässä (III-027, III-028 [samalla sivulla kaksi tapausta]), joissa yhdysosien väliin on ladottu maltanristi ja sillä tavoin erotettu yhdysosat toisistaan. Maltanristillä on merkitty kirkonmenojen kohdat, joissa papin kuuluu tehdä ristinmerkki (Perälä mp., teoksen sivulla 112 kuva Käsikirjan aukeamasta, jossa näkyy maltanristejä).

Erikseen kirjoitettuja yhdyssubstantiiveja on melko paljon myös kappaleiden viimeisillä riveillä, jotka eivät ulotu marginaalista marginaaliin (esim. I-213, II-026, III-048, III-138, III-330, III-541, III-743). Kenties näissäkin tapauksissa erikseen kirjoittamista selittää sama tekijä kuin esimerkiksi otsikoissa eli **ladelman tasaisuus**. Yhdysosat erilleen latomalla sanoista on tullut suunnilleen samanmittaisia ja tyhjä tila jakautuu tasaisesti (ks. kuvassa 4 alimmalla rivillä sana *murhamiekkä*). Lisäksi erikseen kirjoittaminen on joissakin tapauksissa ollut keino saada teksti ulottumaan tasaisesti marginaalista marginaaliin (esim. II-098, II-144, III-105, III-278, III-743).

Kuva 4. Kappale Rukouskirjasta (I-213). Kuva: Kansalliskirjasto.

4.3. Lingvistisiä selityksiä

Tässä luvussa tarkastelen, mitkä lingvistiset tekijät ovat voineet vaikuttaa perusmuodolla alkavien yhdyssubstantiivien erikseen kirjoittamiseen. Joissakin tapauksissa on hankala erotella sitä, onko kyseessä typografinen vai lingvistinen seikka, sillä näkökulmat kietoutuvat toisiinsa. Selitysten limittyminen näkyy siinäkin, että joitakin tässä luvussa lingvistiseltä kannalta esiin tulevia esiintymiä on käsitelty jo edellisessä luvussa muun muassa rivinvaihtotapausten yhteydessä.

Sekä typografiseen että lingvistiseen valintaan liittyviä tapauksia ovat **runosäkeiden** erikseen kirjoitetut yhdyssubstantiivit. Niitä esiintyy melko usein Rukouskirjassa ja Psalmtarissa; yksi esiintymä on myös Aapisessa (esimerkkien 2–4 lekseemit *alkuoppi*, *polvisuoni* ja *huomenveiso*). Erikseen ladottuja yhdyssubstantiiveja on myös litiassa, joka on julkaistu osittain erilaisina versioina Rukouskirjassa ja Messussa: *Rutto taudista ia halla uosista* (I-862). Typografiselta kannalta yhdysosien latominen erilleen on mahdollistanut ladelman tasaisuuden – mikään säkeen sanoista ei erotu muita pidempänä ja sanavälit ovat tasaiset. Erilleen latominen luo toisinaan myös silmäsoinnun (ks. termistä esim. Mikael Agricolan runokirja 2012, 25). Sanojen erilleen latominen rakentaa säkeisiin soinnun myös kielellisesti, kun säkeisiin muodostuu sopiva määrä sanoja ja tavuja, vaikka lauseenjäsenet eivät kieliopillisesti vastaakaan toisiaan (*polvi suonta – tekevät monta; huomen veisois – edes seisois*).

- 2) Lue sijs hyue Lapsi teste / **Alcu oppi** ilman este. (0-001)
- 3) Mutta ele löö **polui szonda**. quin tyhmest tekeuet monda. (I-029)
- 4) Ölughuis ia **Homen weisois** / nin paramin Jumalan edes seisois. (III-211)

Myös sanojen **pituus** on tekijä, jonka voi ajatella vaikuttaneen yhdysosien erikseen kirjoittamiseen. Sanan yhdysosien määrä, tavuluku sekä äänteiden ja kirjainten määrä ovat lingvistisiä seikkoja, mutta sanan pituus vaikuttaa tietysti myös typografisiin ratkaisuihin. Aineistossa on seitsemän erikseen kirjoitettua lekseemiä, jotka muodostuvat kolmesta yhdysosasta, esim. *metsäöljyppuu* (*Metze Oliupw*, II-444), *orjentappurapensas* (*Orientappura pensahasa*, III-124), *ovenvartijapiika* (*ouenuartia pica*, II-298), *yksipuolisuuselämä* (*yxipolisus eleme*, III-015). Sama lekseemikin voi olla kahdella eri tavalla kirjoitettu, kuten sana *villifiikunapuu* (*Willi ficunapwlle*, II-219; *Willificuna puhun*, II-223). Lekseemin *pääsiäisjuhlapäivä* (*Pesieis Juhla peiue*, II-259) kaikki yhdysosat on kirjoitettu erikseen. Kolmiosaisista yhdysanoista vain yksi on rivinvaihtokohdassa ilman tavuviivaa (*Winatarha miesten*, II-144). Mikään ehdoton normi kolmiosaisien yhdysanojen osien erikseen kirjoittaminen ei ole, sillä yhteen kirjoitettuja tapauksia on Agricolan teoksissa useita kymmeniä. Osa niistä on genetiivialkuisia (esim. *esikuvainkirja*, *sodanpäämies*, *tai-vaanvaltakunta*), mutta joukossa on myös joitakin nominatiivialkuisia yhdyssubstantiiveja, esim. *lähimaakunta*, *naarasjalopeura*, *ylimaakunta*.

Aineiston saneiden, siis tekstiyhteydessä esiintyvien sanojen, tavuluku vaihtelee kolmen ja yhdeksän välillä. Kolme neljäsosaa aineistosta on kolmi-, neli- ja viisitavuisia (esim. *wina puu*, II-663; *Ficuna Puu*, II-663; *Ficuna Puusta*, II-149). Tavuviivattomia rivinvaihtokohtia osuu kaksi-viisitavuisiin esiintymiin 70 (noin 22 prosenttia kaksi-viisitavuisista). Kuusitavuisia ja sitä pidempiä sanaesiintymiä on satakunta. Rivinvaihtokohtiin osuvia tapauksia on 11 (noin 11 prosenttia useampitavuisista). Voidaan siis päätellä, että pituus jo itsessään vaikuttaa yhdysosien erikseen kirjoittamiseen. Varsinkin pisimmissä tapauksissa, kuten sanoissa *orjentappurapensas*, *sisällevuodattaminen* ja *sunnuntaipokstavi* (*Orientappura pensahasa*, III-124; *siselle wodhattamisen*, I-397; *Sunnuntaij Pockstauita*, I-032), voi ajatella, että erikseen kirjoittamisen taustalla on se, että lyhyempien sanojen

avulla on helpompi hallita ladonnassa sanojen ja tyhjän tilan vuorottelua (vrt. Itkonen 2004, 74).

Aineistossa on kuitenkin paljon erikseen kirjoitettuja esiintymiä, joissa yhdysosat eivät ole pitkiä tavumäärältään tai äännerakenteeltaan. Esimerkiksi alkuosaltaan yksitavuisten sanojen esiintymiä on aineistossa 11. Niistä yhdeksälle on osoitettavissa jonkinlainen typografinen selitys – useimmiten rivinvaihtokohtaan liittyvä –, kuten lekseemeillä *häävaate*, *maakunta*, *päämies* ja *yöveisu* (*Hää wate*, II-086; *maa kundi*, II-333; *Pä miehiste*, II-267; *Öö weijsu*, I-680). Sen sijaan jälkiosaltaan yksitavuisten sanojen 16 esiintymälle on löydettävissä selvä typografinen selitys vain neljä kertaa, muun muassa sanoissa *haureus-työ* ja *velkapää* (*haureus töö*, I-019; *welca pädh*, II-089). Merkkimäärältään¹³ lyhyimpien sanojenkin (7–9 merkkiä) erikseen kirjoittamiselle on useimmiten osoitettavissa jokin typografinen selitys – esimerkiksi rivinvaihto tai kapea palsta –, kuten sanoissa *aviomies*, *emäkirkko*, *itätuuli*, *maailma*, *myllykivi* ja *vesisiemi* (*Auio Mies*, II-513-reun1; *Eme kirko*, II-018; *Ite Twlen*, III-278; *ma ilman*, II-090; *mylly kiue*, III-577; *Wesi siemi*, I-097). Aineistossa on kuitenkin sellaisiakin tapauksia, joiden erikseen kirjoittamiselle ei ole selvää typografista selitystä, kuten sanoissa *itkuääni*, *meritie*, *ohrapivo*, *sotaväki* ja *vesioja* (*idku äni*, III-525; *meri tiete*, II-029; *Ohra pion*, III-580; *sota wäen*, I-162; *wesi oiain*, III-555). Jos kyse ei ole vain sattumasta tai ladontavirheestä, yksitavuisten tai muuten lyhyiden yhdysosien erikseen kirjoittamisen motivaationa voi olla yhdysosien hahmottaminen: erikseen kirjoitettuna yhdyssanan osat erottuvat selvemmin.

Varsin monen erikseen kirjoitetun yhdyssanan alkuosana on jonkinlainen **yhdysosamuoto**, esim. *asuinsija*, *pesinpata*; *asumamaja*¹⁴, *etsimäpäivä*, *juoma-astia*, *kuolemasynti*, *syntymäjuhla*, *syntymäsija*, *syntymävuosi*, *syömähammas*; *kimalaishonaja*, *pääsiäisjuhla*, *pääsiäispäivä*. Näissäkin erikseen kirjoittamisen taustalla voi olla se, että yhdysosat hahmottuvat paremmin erikseen kirjoitettuna. Tähän ryhmään kuuluu 20 eri lekseemiä, ja niiden esiintymiä on kaikkiaan 59 (rivinvaihtokohdassa 10). Aineistossa esiintyvien yhdysosamuotoalkuisten lekseemien osalta erikseen kirjoittaminen on yleisempää kuin yhteen kirjoittaminen. Esimerkiksi sanojen *kimalaishonaja*, *kuolemahaava*, *kuolemasynti*, *pesinpata*, *pääsiäisjuhla*, *pääsiäispäivä*, *syntymämaa*, *syntymäpäivä* ja *syntymävuosi* kaikki esiintymät ovat Agricolan teoksissa erikseen kirjoitettuja. Lekseemillä *pääsiäislammas* on sekä erikseen että yhteen kirjoitettuja esiintymiä (12 erikseen, 7 yhteen), samoin sanalla

13 Merkkimäärä ei kerro kovinkaan paljon sanan pituudesta ladelmassa, koska kirjaimet ovat ulottuvuudeltaan erilaisia. Esimerkiksi sanojen *viinakuoppa* ja *yrttitarha* kirjoitusasuissa *Wina Copan* (II-144) ja *yrti tarha* (III-167) on kummassakin yhdeksän merkkiä, mutta *viinakuoppa*-sana on leveämpi, koska siinä on enemmän pyöreitä, tilaa vieviä kirjainmuotoja.

14 Johtimella *-ma*, *-mä* muodostetaan verbeistä yhdyssanan määräiteosien lisäksi itsenäisinä lekseemienä esiintyviä teonnimiä ja teon tuloksen nimiä (esim. *syntymä*, *kuolema*). Joitakin johdoksia käytetään (ainakin nykykirjakelessä) vain yhdyssanan määräiteosana (esim. *syömä-*), joitakin sekä yhdysosana että itsenäisenä sanana (esim. *juoma*, *juomatapa*), ja samasta kantaverbistä muodostetun johdoksen merkitys voi eri tilanteissa vaihdella. (Penttilä 1963, 262–263; ISK § 417.) Tämän tutkimuksen kannalta olennaista on se, että johdokset ovat sanahahmoltaan samanlaisia. Siksi olen käsitellyt merkitykseltään erilaisia johdoksia yhtenä ryhmänä.

*syömähamma*s (1/1). Vain kolmen lekseemin osalta yhteen kirjoittaminen on erikseen kirjoittamista yleisempää: *asuinsija* (1/9), *eli*aika ~ *elinaika* (10/23) ja *juoma-astia* (1/5). Yhdysosamuodolla alkavia yhdyssanoja on Agricolan teoksissa kaiken kaikkiaan melko vähän. Vaikka erikseen kirjoittaminen näyttää aineiston perusteella olevan tyypillistä tälle sanatyypille, Agricolan teoksista on löydettävissä myös tapauksia, jotka ovat aina yhteen kirjoitettuja, esim. *astilauta* ~ *astinlauta*, *kuolipäivä*, *kääriliina*, *pesinastia*, *poltinrauta*; *juomauhri*; *nokuliaspensas*, *tuulispää*; *sotimies*.

Huomiota herättävän monen erikseen kirjoitetun yhdyssubstantiivin määriteosan lopussa on **s-äänne**. Tapauksia on 80 (rivinvaihtokohdassa 8). Joissakin tapauksissahan s-äänne on edellä käsitellyn yhdysosamuodon loppuäänne, mutta tähän joukkoon kuuluu myös muunlaisia johdoksia, esim. *rangastospäivä*, *valitosveisu*; *karkausvuosi*, *mes-tauspaikka*; *haureustyö*, *yksipuolisuuselämä*. Lisäksi ryhmässä on muutama johtamaton s-loppuinen sana, esim. *lammashuone*, *miesluku*. Usein nämä s-loppuiset johdokset ovat monitavuisia ja pitkiä, mikä voi selittää niiden erikseen kirjoittamisen. Suurin osa (27 kpl) aineiston s-loppuisista lekseemeistä on Agricolan teoksissa aina erikseen kirjoitettuja, esim. *purjehtusretki*, *pääsiäisjuhla*. Joukossa on myös lekseemejä, joista on teoksissa vain yksi esiintymä, esim. *kohduspaikka* 'sopiva tilanne', *lohutospoika*. Toisaalta on lekseemejä, joista on sekä yhteen että erikseen kirjoitettuja asuja, esim. *kiitospsalmi*, *makaushuone*, *pääsiäislammas*, *rukoushuone*, *uloskäyminen*, *valitosveisu*. Yhteen kirjoittaminen on selvästi yleisempää seuraavissa lekseemeissä: *kiitosuhri* (1 erikseen, 8 yhteen), *opetuslapsi* (1/384) ja *tunnustähti* (1/17). Yhdysosamuodolla alkavien yhdyssubstantiivien tapaan tässäkin ryhmässä on lekseemejä, jotka ovat Agricolan teoksissa aina yhteen kirjoitettuja, esim. *lähetyskirja*, *rukouskirja* ja *tunnusmerkki*. Silti erikseen kirjoitettujen tapausten yleisyys on silmiinpistävä.

Goottilaisissa kirjainlajeissa, joihin Agricolan teoksissa käytetty schwabachkin kuuluu, on s-äänteen merkkinä kaksi erilaista kirjainta: lyhyt ja pitkä. Saksankielisissä teoksissa lyhyttä kirjainmerkkiä on käytetty sanan lopussa (esim. L *Haus*) sekä sanan sisällä yhdysosien rajalla silloin, kun ensimmäinen yhdysosa päättyy s-äänteeseen (esim. L *Haus|vater*, *aus|gefaren*). Pitkää kirjainmerkkiä on käytetty sanan alussa (esim. L *fich*, *fagen*) ja sanan sisällä, kun ei ole kyse yhdysosan loppuäänteestä (esim. L *befonders*, *das|selbige*). Voisiko eripituisten s-kirjainmerkkien käyttö tuoda lisävalaisua Agricolan teosten yhdyssanojen ortografiaan? Ei näytä siltä, sillä Agricolan teoksissa lyhyttä ja pitkä s-kirjainta ei käytetä saksankielisten tekstien tapaan. Yhtäläistä on lyhyen kirjainmerkin käyttäminen sanan lopussa (esim. *opetus*, II-500) sekä pitkän kirjainmerkin käyttäminen sanan alussa (esim. *fielu*, I-542). Sanan sisällä näyttää esiintyvän kuitenkin vain pitkä kirjainmerkkiä myös yhdyssanoissa, joiden ensimmäinen yhdysosa on s-loppuinen (esim. *käfi*, I-451; *Opetus|lapsi*, II-107; *poif|meni*, III-255). (Ks. myös Rapola 1965, 49.)

Määriteosaltaan s-loppuisten tapausten ortografian taustalla tuntuukin olevan yhdysosien hahmottaminen tai hahmottamisen vaikeus. Anneli Niinimäki (1991, 79–85, 251) on koululaisten yhdyssanataitoja käsittelevässä tutkimuksessaan havainnut, että yhdyssanan alkuosan konsonanttiloppuisuus vaikeuttaa kokonaisuuden hahmottamista

yhdyssanaksi. Se voi selittää edellisten tapausten erikseen kirjoittamisen ja myös muut konsonanttiloppuiset tapaukset Agricolan teoksissa.

Rakenteellisesti omat ryhmänsä muodostavat sanat, joiden alkuosana on adverbi tai itsenäisenä lekseemina esiintymätön nominivartalo. Nominivartaloisten yhdeksästä esiintymästä seitsemän erikseen kirjoittamiselle on osoitettavissa typografinen peruste, tavuviivaton rivinvaihto tai kirjasyntyyppi: *epäusko*¹⁵ (*Epe usko*, II-402), *esikuva* (*Esi cuuaxi*, II-668), *esivalta* (*Esi wallan*, II-557), *perisynti* (*peri Syndi*, II-292; *Peri synnit*, III-751-reun1), *salakihla* (*Sala kihlan*, III-017), *salakihlaus* (*Sala Kihlaus*, III-016). Näistä sanoista monet ovat Agricolan teoksissa yleisiä, ja niiden yhteen kirjoittaminen on säännönmukaista (ks. luku 4.2.). Ainoat tapaukset, joiden erikseen kirjoittaminen ei selity typografian kautta, ovat *keskimeri* (*keski meres*, II-127) ja *vastatuuli* (*wasta twli*, II-063).

Adverbialkuisten ja jälkiosaltaan verbikantaisten yhdyssanojen mukaan ottaminen aineistoon ei ollut itsestäänselvää. Mukana olemista puoltaa muodosteiden kirjoitusasun vakiintuneisuus. Adverbialkuisia lekseemejä on aineistossa 22. Monissa tapauksissa yhteen kirjoittaminen on vakiintunutta ja selvästi yleisempää kuin erikseen kirjoittaminen, esim. *anteeksiantaminen* (3 erikseen, 44 yhteen), *anteeksiantamus* (1/35), *hyvästi-siunaus* (8/37), *kanssapalvelija* (2/7), *myötäkäyminen* (2/19), *pahointekijä* (4/43), *sisälle-käyminen* (1/4), *vastointkäyminen* (4/70). Tähän rakennetyyppiin kuuluvista lekseemeistä monet ainutkertaiset muodosteet ovat kuitenkin erikseen kirjoitettuja, esim. *keskentunteminen* 'puutteellinen tietämys' (*kesken tundemisens*, I-519), *sisällevuodattaminen* (*siselle wodhattamisen*, I-397), *sisällääasuminen* (*siselle aswmisen*, I-491), *vastaanoleminen* (*wastan olemiset*, I-357) ja *väärintekijä* (*wäärin tekijet*, II-039). Adverbialkuisten ryhmä liittyy muihin erikseen kirjoitettuihin perusmuodolla alkaviin yhdyssubstantiiveihin siinäkin, että 15 tapausta 38:sta selittyy typografisesti. Lisäksi erikseen kirjoittamista selittää hyvin usein sanojen pituus.

Kun aineistosta rajataan pois typografisesti selittyvät tapaukset sekä rakenteeltaan pitkät, yhdysosamuodolla tai konsonanttiloppuisella määriteosalla alkavat sanat, jäljelle jää 98 esiintymää. Uudessa testamentissa esiintymiä on 44, Rukouskirjassa 21 ja Veisuissa 14. Piinan 8 esiintymästä 3 periytyy Uudesta testamentista. Käsikirjassa, Messussa ja Profeetoissa on muutama esiintymä ja Psaltrarissa vain yksi. Tapausten joukossa on paljon lekseemejä, joiden alku- tai jälkiosana on suhteellisen **nuori lainasana**, esim. *fiikunapuu*, *helluntaipäivä*, *palmasunnuntai*, *purppuravaate*, *tullihuone*, *öljyastia*; *duomiostuoli*, *kylvös-panni*, *matkakumppani*, *päiväpenninki*, *rautapantsari*, *sunnuntaipukstaavi*, *vesikruusi*, *vii-nakalkki*. Näissäkin voisi erikseen kirjoittamisen ajatella johtuvan siitä, että näin lukijan on helpompi hahmottaa, mistä sanoista kokonaisuus muodostuu (vrt. nykykielessä kieltenhuollon ohje yhdysmerkin käyttämisestä selvyuden vuoksi, jos yhdyssanassa on outo tai hankalasti hahmotettava vierassana, esim. *no-näytelmä*; Kielitoimiston oikeinkirjoitusopas 2007, 238). Mikään ehdoton normi nuorten lainasanojen erikseen kirjoittaminen ei

15 Historiallisesti muoto *epä* on kieltoverbin partisiippi eikä nominivartalo, mutta esimerkiksi *Isossa suomen kielioipissa* aines on luokiteltu taipumattomien tai vajaaparadigmaisten nominaalisten vartaloitten joukkoon (ISK § 406).

Agricolan teoksissa kuitenkin ole, sillä nuorehkon lainasanan sisältävät yhdyslekseemit voivat olla yhteen kirjoitettuja aina (esim. *juomauhri*, *kristikunta*, *ruokauhri*, *savikruusi*) tai hyvin usein (esim. *duomiostuoli*, *kiitosuhri*, *kristiveli*, *yrttitarha*, *öljypuu*). Välttämättä kirjoittajat eivät ole edes hahmottaneet kaikkia nuoria lainasanoja lainoiksi. Monista lekseemeistä esiintyy paljon sekä yhteen että erikseen kirjoitettuja asuja (esim. *duomiopäivä*, *fikonapuu* ~ *fikunapuu*, *psalmiveisu*). Erikseen kirjoittaminen näyttää olevan vallalla lähinnä vain sanoissa *hopia-* ja *päiväpenninki* sekä *purppurakaapu* ja *-vaate*.

Kiinnostava tapaus on *juhla-*sana, joka esiintyy Agricolan teoksissa yhdyssanan osana 31 kertaa. Sana on germaaninen laina (LÄGLOS), joten se ei varsinaisesti kuulu nuorten lainasanojen joukkoon, mutta sana esiintyy monen muun nuorehkon lainasanan lailla huomattavan usein toisesta yhdysosasta erikseen kirjoitettuna. Tällaisia tapauksia on 25. Sana esiintyy yhdysosana lekseemeissä *juhlapäivä* ja *-vaate* sekä *pääsiäis-* ja *syntymäjuhla* sekä *pääsiäisjuhlapäivä*. Yhteen kirjoitettuja esiintymiä on vain sanasta *juhlapäivä*. Yhteen kirjoitetut esiintymät ovat Uudessa testamentissa (II-250), Piinassa (III-154; ks. artikkelin luku 4.1) ja Veisuissa (III-457, III-621, III-651, III-657). Veisujen neljä tapaus antavat aiheita miettiä, olisiko yhteen kirjoittamisen taustalla tietoinen pyrkimys vakiinnuttaa *juhlapäivä*-sanan oikeinkirjoitus. Siitä ei kuitenkaan näytä olevan kyse, sillä Veisuissa on sanasta myös kolme erikseen kirjoitettua esiintymää (III-480, III-571, III-688).

5. Lopuksi

Tässä tutkimuksessa on tarkasteltu sellaisten yhdyssubstantiivien erikseen kirjoittamista, joiden määriteosana on substantiivin nominatiivimuoto, yhdysosamuoto tai lekseeminä esiintymätön nominivartalo. Tällaiset perusmuodolla alkavat sanayhtymät ovat luontaisesti yhdyssanoja, ja niitä on yhteen ja erikseen kirjoitettuna Agricolan teoksissa noin 5 700. Tutkimus osoittaa, että perusmuodolla alkavat yhdyssubstantiivit on Agricolan teoksissa yleensä hahmotettu semanttisesti kiinteiksi kokonaisuuksiksi ja kirjoitettu yhteen.

Erikseen kirjoitettuja tapauksia näyttää olevan 415. Tärkeä havainto on, että erikseen kirjoittaminen on ainakin 81 tapauksessa vain näennäistä, sillä yhdyssanan osat ovat usein osuneet rivinvaihtokohtaan, eikä osien välissä ole käytetty tavuviivaa, mikä on ollut aikakaudella tavallinen käytäntö. Kun Agricolan tekstit on muokattu atk-muotoon, yhdysosat on tulkittu erillisiksi sanoiksi. Näköispainoksesta kuitenkin näkyy, että tulkinta on turhan yksioikoinen. Kun rivinvaihtotapaukset jätetään laskuista pois, erikseen kirjoitettuja perusmuodolla alkavia yhdyssubstantiiveja onkin vain 334 eli alle 6 prosenttia kaikista vastaavanrakenteisista yhdyssanoista.

Tekstien ladonta ja typografia ovat vaikuttaneet muutenkin yhdyssosien erikseen kirjoittamiseen. Yhdyssosien yhteen ja erikseen kirjoittamisella on voitu säädellä ladelman tasaisuutta ja pituutta sekä sanojen ja tyhjien kohtien välistä harmoniaa. Tämä näkyy siinä, että otsikoissa, kapeilla palstoilla, kuten reunahuomautuksissa, ja varsinkin muodoltaan suipenevissa kolofoneissa on yhdysosiltaan erilleen ladottuja perusmuodolla alkavia

yhdyssubstantiiveja. Tällaiset esteettiset, typografian periaatteista kumpuavat ratkaisut voivat olla jopa latojan tekemiä, vaikka muuten suomea taitamattomat latojat tuskin ovat vaikuttaneet sanayhtymien kirjoitusasuun. Käsikirjoituksen kirjoittaja tai oikolukija on sen sijaan varmasti vaikuttanut sanayhtymien ortografiaan.

Aineistosta on erotettavissa erikseen kirjoitettujen tapausten ryhmiä, joita yhdistää jokin lingvistinen seikka. Sanayhtymän pituus on selvästi vaikuttanut yhdysosien erikseen kirjoittamiseen. Yhdysosiltaan moniosaiset yhdyssanat sekä tavuluvultaan tai kirjain- ja äänemäärältään pitkät yhtymät on kenties helpompi hahmottaa, kun osat kirjoitetaan erikseen. Toisaalta pitkät yhtymät ovat olleet ladonnan kannalta hankalia, joten osien erikseen kirjoittamista ovat voineet puoltaa myös typografiset seikat. Hahmottaminen voi olla taustalla myös siinä, että erikseen kirjoitettujen esiintymien joukossa on paljon tapauksia, joissa yhdysosana on yhdysosamuoto, *s*-loppuinen sana tai nuorehko lainasana. Vastaavanlaisia havaintoja yhdyssanojen osien erikseen kirjoittamisesta on tehnyt Anneli Niinimäki (1991) koululaisten yhdyssanataitoja käsittelevässä tutkimuksessaan.

Vaikka erikseen kirjoitettuja tapauksia on mahdollista jakaa lingvistisin perustein monenlaisiin ryhmiin, on tärkeää muistaa, että useimmiten vastaavia lingvistisiä piirteitä sisältävät perusmuodolla alkavat yhdyssubstantiivit on kirjoitettu yhteen. Näin ollen erikseen kirjoittamisessa voi olla kyse käsikirjoittajan, oikolukijan tai latojan tekemästä aidosta virheestä. Tutkimus on kuitenkin selvästi osoittanut, että virheeltä näytävä kohta ei aina ole virheellinen.

Erikseen kirjoitettuja perusmuodolla alkavia yhdyssubstantiiveja on erityisen paljon Piinassa. Esiintymien vertailu vastaaviin Uuden testamentin kohtiin osoittaa, että erikseen kirjoitetut tapaukset ovat periytyneet Piinaan Uudesta testamentista. Teosten painoasun esteettisen ihanteen muuttuminen näyttää vaikuttaneen siihen, että viimeisissä teoksissa on suhteellisesti vähemmän erikseen kirjoitettuja tapauksia. Tasapalstan ihanne Agricolan ensimmäisissä teoksissa vaikutti siihen, että tekstipinnasta tehtiin tasainen vaikka yhdysosat erikseen latomalla.

Sanayhtymien yhteen ja erikseen kirjoittamista on Agricolan teoksissa luonnehdittu usein epäjohdonmukaiseksi. Tutkimuksessa tarkasteltuja erikseen kirjoitettuja yhdyssubstantiiveja on Agricolan teoksissa sen verran vähän, ja useille tapauksille on osoitettavissa typografinen tai lingvistinen selitys, että voidaan väittää perusmuodolla alkavien yhdyssubstantiivien ortografian olleen Agricolan teoksissa tarkoituksellista ja suhteellisen vakiintunutta. Yhdysosien semanttinen yhteenkuuluvuus osoitettiin perusmuodolla alkavien yhdyssubstantiivien ryhmässä yhteen kirjoittamisella. Ortografinen vaihtelu koskee Agricolalla ennen kaikkea verbejä, adjektiiveja ja adverbereja eli niitä sanaluokkia, joissa yhteen ja erikseen kirjoittamisessa on nykykielessäkin muoto- ja lekseemikohtaista vaihtelua.

Lähteet

Aineisto

- Mikael Agricolan teokset 1–3. Uudistettu näköispainos. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva 1987:
 Aapinen = *Abckiria*, 1559 (1. p. ilmestyi ilmeisesti 1543) (0-01-024)
 Rukouskirja = *Rucouskiria / Bibliasta / se on / molemista Testamentista / Messuramatusta / ia muusta monesta / jotca toysella polella Luetellan / cokoopoymettu Somen Turussa*, 1544 (I-1-877)
 Uusi testamentti = *Se Wsi Testamenti*, 1548 (II-1-719)
 Käsikirja = *Käsikiria Castesta ia muista Christikunnan Menoista*, 1549 (III-1-80)
 Messu = *Messu eli Herran Echtolinen*, 1549 (III-81-144)
 Piina = *Se meiden HERRAN Jesusen Christusen Pina / ylesnousemus ia taiuaisen Astumus / niste Ne-liest Euangelisterist coghottu*, 1549 (III-145-195)
 Psalmtari = *Dauidin Psaltari*, 1551 (III-197-435)
 Veisut = *Weisut ia Ennustoxet Mosesen Laista ia Prophetista Wloshaetut*, 1551 (III-437-711)
 Profeetat = *Ne Prophetat. Haggaj. SacharJa. Maleachi*, 1552 (III-712-792)

Tutkimuskirjallisuus

- AHLQVIST, AUGUST 1871: Agricolan kielestä. *Kioletär. Tutkimuksia, arveltuja ja muistutuksia Suomen kirjallisuuden ja kielitieteen alalta*, 1–24. 1 vihko. J. C. Frenckell ja Poika, Helsinki.
- CANNELIN, K[NUT] 1924: *Kieliopas. Ohjeita suomenkielen käyttäjille. Äänne- ja sanaoppi*. Kolmas, lisätty painos. WSOY, Porvoo.
- GVB = *Nya Testamentet i Gustaf Vasas Bibel under jämförelse med texten av år 1526*. Utgivet av NATAN LINDQVIST. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm 1941.
- HAVU, SIRKKA 1994: Suomalaisten 1500- ja 1600-luvuilla painettujen Raamattujen typografia ja kuvitus. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 82–83 (1992–1993), 105–143. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- 1996: Kirja kirjahistoriallisen tutkimuksen kohteena. TUIJA LAINE (toim.): *Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen*, 35–72. SKST 647.
- HEININEN, SIMO 1979: Mikael Agricolan Passio. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 68–69 (1978–1979), 17–30. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.
- 2007: *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita, Helsinki.
- INABA, NOBUFUMI 2007: Mikael Agricolan teokset tietokannan muodossa. KAISA HÄKKINEN ja TANJA VAITTINEN (toim.): *Agricolan aika*, 147–161. BTJ Kustannus, Helsinki.
- Index Agricolaensis I–II*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 11. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 1980.
- ISK 2004 = *Iso suomen kielioppi*. HAKULINEN, AULI – VILKUNA, MARIA – KORHONEN, RIITTA – KOIVISTO, VESA – HEINONEN, TARJA RIITTA – ALHO, IRJA. SKST 950.
- ITKONEN, MARKUS 2004: *Typografian käsikirja*. 2., tarkistettu painos. RPS-yhtiöt, Helsinki.
- JÄNNES, ARVI 1886: Jälkileikkua Agricolan kielestä. *Viritäjä. Lisiä suomen kielen, kirjallisuuden ja kansan-elämän tuntemiseen* II, 145–183. Kotikielen Seura, Helsinki.
- Kaino = Kotimaisten kielten keskuksen tarjoama aineistopalvelu, joka on käytettävissä internetissä osoitteessa kaino.kotus.fi.
- KANERVAMÄKI, HELI 1996: *Yhteen ja erikseen kirjoittamisen normiston kehitys 1900-luvulla*. Pro gradu -tutkielma. Suomen kieli. Turun yliopisto.
- Kielitoimiston oikeinkirjoitusopas*. 2., korjattu painos. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 147. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki 2007.
- KOIVISTO, VESA 2013: *Suomen sanojen rakenne*. Suomi 202. SKS.
- L = Luther = *Biblia Germanica* 1545. [Faksimile, 1983.] Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart.
- LÄGLOS = *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*. Bd. 1: A–J.

KYLSTRA, A. D. – HAHMO, SIRKKA-LIISA – HOFSTRA, TETTE – NIKKILÄ, OSMO. Rodopi, Amsterdam–Atlanta 1991.

Mikael Agricolan runokirja. HÄKKINEN, KAISA (toim.). Turun yliopisto, Wanhan suomen arkisto 6. Turku 2012.

NIININÄKI, ANNELI 1991: *Yhdyssanojen hahmotus ja oikeinkirjoitus peruskoulun päättävien oppilaiden teksteissä*. Lisensiaatintutkielma. Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampereen yliopisto, Tampere.

NT = *Thet Nyia Testamentit på Swensko af år 1526*. Ånyo utgifvet af AKSEL ANDERSSON. Uppsala 1893.

OJANSUU, HEIKKI 1909: Mikael Agricolan kielestä. *Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aineista*. Neljäs jakso, 7 osa. SKS.

PENTTILÄ, AARNI 1963: *Suomen kielioppi*. Toinen, tarkistettu painos. WSOY, Porvoo–Helsinki.

PERÄLÄ, ANNA 2007: *Mikael Agricolan teosten painoasu ja kuvitus*. SKST 1123.

RAPOLA, MARTTI 1965 [1933]: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. SKST 197.

SALMI, HEIDI 2010: *Mikael Agricolan teosten kielen ala-, ylä- ja pää-vartaloiset adpositiot*. Annales Universitatis Turkuensis C 307. Turku.

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia. SKS, Helsinki.

TARKIAINEN, VILJO – TARKIAINEN, KARI 1985: *Mikael Agricola Suomen uskonpuhdistaja*. Otava, Helsinki.

TOROPAINEN, TANJA 2015: Adjektiivialkuiset yhdyssubstantiivit Mikael Agricolan teoksissa. *Sananjalka* 57, 54–85. Suomen Kielen Seura, Turku.

TYYSSTERI, LAURA 2015: *Aamiaiskahvilasta ötökkätarjontaan. Suomen kirjoitetun yleiskielen morfosyntaktisten yhdyssanarakenteiden produktiivisuus*. Annales Universitatis Turkuensis C 408. Turku. Saatavissa: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-6184-9>.

V = *Vulgata. Biblia Sacra, Ex postremis Doctorum omnium vigiliis, ad Hebraicam veritatem, & probatissimum exemplarium fidem*. Lugduni 1542.

VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja* 1–2. Ensimmäinen (A–I) ja toinen (J–K) osa. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. 1985, 1994. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus, Helsinki.

TANJA TOROPAINEN: *The effect of typography on the orthography of compound nouns in the works of Agricola*

The spelling of compound words as open or closed in the earliest Finnish language texts has been described as irregular and illogical. Indeed, the same compound lexeme can often appear in different forms even on the same page.

This article considers the orthography of compound nouns beginning with a noun in the nominative or in a combining form, such as *aamu|rukous* ‘morning|prayer’ (first element in the nominative) or *syömä|hammas* ‘eating|tooth’ (first element in a combining form), in the works of Mikael Agricola. These compounds, in which the first element is in a base form, do not have a corresponding two-word syntactic structure in Finnish. These combinations are therefore naturally compound words. The majority of these types of constructions are written closed in Agricola’s works, but there are also 415 cases in which they are written open. These latter cases are the focus of this article.

The research presented demonstrates that the reason for compound words to be written open is often found in typography, which is to say that decisions made in the process of printing the books have influenced the orthography of compound words. The most typical cases are those in which the elements

of the compound word are split at a line break without a hyphen. By writing a compound word open or closed, the evenness and length of the typesetting could be affected, as well as the balance between words and blank spaces. This is evident in titles, for example, and in narrow columns of text, such as in side-notes.

Linguistic factors may also cause compounds to be written open. The length of the compound clearly affects the choice to write the compound elements open. Compound words made up of many elements, as well as compounds with many syllables, letters or sounds, are easier to understand when the elements are written open. The fact that many of the open compounds have an element in the combining form, or a somewhat young loan word as an element, also points to the influence of comprehensibility.

Of compound nouns beginning with a base form, only about 6% are written open. It can be concluded that in Agricola's works the semantic unity of the elements of compound words are indicated by writing the compound closed. Orthographic variation in Agricola's works mainly concerns verbs, adjectives and adverbs. These categories of words continue to show form- and lexeme-specific variation as open and closed compounds in contemporary Finnish.

Tanja Toropainen

tamava@utu.fi

Suomen kieli ja suomalais-ugrilainen kielentutkimus

20014 Turun yliopisto